

Beugrok, s beúszom a vízességig,
testem hűl fél fokot.
Egy tál higanyban elmerülve félig
egy vasgolyó forog,

dögöljek meg, dögöljelek, dögöljek
bele hát abba, hogy
véletlenül nehogy egy istent öljek
le: mert ki abbahagy

téged, igazából még el se kezdett,
mert hiába hagyok
akárkit el s hiába volnánk ketten:
egy vagy, egy vagy; s vagyok.

Borgos Anna

VAY SÁNDOR/SAROLTA: EGY KONVENCIONÁLIS NEMISZEREP- ÁTHÁGÓ A MÚLT SZÁZADFORDULÓN

Írásom főszereplője a múlt századfordulón élt író-újságíró, Vay Sándor, született Vay Sarolta grófnő, aki nőként látta meg a napvilágot, de fiúként nevelkedett, majd felnőttként korának hagyományos (dzsentrí-) férfiéletformáját élte, és akit két korabeli forrás a következő módon jellemezett: „*Csak magában nem szerette a nőt. Az asszonyiség szeretete minden másban, ami kívül állott, annyira ment nála, hogy utóvégre szerelmes lett az asszonyokba; de mindig olyan asszonyokba, akiknek finom lelkük, üde arcuk s meleg szíviük vala.*” (Eger és Vidéke, 1889. nov. 12.) – „*Vallásos, élénken érdeklődik minden szép és nemes dolog iránt, csak a férfiak iránt nem.*” (Richard von Krafft-Ebing: PSYCHOPATHIA SEXUALIS.) – A tanulmány az ő portréját igyekszik megrajzolni, amihez egyrészt Vay életútja, önmagáról való gondolkodása kínál megfelelő kiindulást, másrészt fontos adalékokkal szolgálnak a kortársak (írók, újságírók, pszichiáterek) vele kapcsolatos megnyilvánulásai, amelyek túlmutatván a személyen, sokat elárulnak a nemekkel, nemiséggel, természettel, normalitással, perverzióval kapcsolatos korabeli nézetekről is.

Kezdjük az életrajzzal, már ami abból a rendelkezésre álló források alapján rekonstruálható.¹ Vay Sarolta 1859-ben született Gyónon (ma Dabashoz tartozik), nagy múlt-

¹ Szinyei József: MAGYAR ÍRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI. Hornyánszky Viktor kiadása, 1911. 1016–1017.; Richard von Krafft-Ebing: PSYCHOPATHIA SEXUALIS, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A RENDELLENES NEMI ÉRZÉSRE [1886]. 12. kiadás [1902]. Nova, 1926. 331–339.; Buza Péter: SAROLTÁBÓL SÁNDOR. Budapest, 1983/7. 38–41.; Steinert Ágota: UTÓSZÓ. In: Vay Sarolta: RÉGI MAGYAR TÁRSASÉLET. Magvető, 1986. 499–507.; Fábri Anna: 'A SZÉP TILTOTT TÁJ FELÉ'. A MAGYAR IRÓNÖK TÖRTÉNETE KÉT SZÁZADFORDULÓ KÖZÖTT (1795–1905). Kortárs Kiadó, 1996. 169., 177–178.

tú, arisztokrata családban. Apja, Vay László, József főherceg koronaöre, anyja Beniczky Sarolta. Egyes források apjának tulajdonítják a szándékot, hogy elsőszülött lányát fiúnak nevelje. (Öccsét, Vay Pétert pedig állítólag szoknyában járatta; belőle később apát, neves misszionárius és útikönyvszerző lett.) A gyermek Vayt nevelője, Kászonyi Dániel vívni és lovagolni tanította, ifjúkoráról pedig annyit rögzítettek a feljegyzések, hogy különböző egyetemeken – Budapesten, Lipcsében, Drezdában és Berlinben – tanult. A Vay család a XIX. századtól fokozatosan deklasszálódott, és elvesztette vagyonának jelentős részét. Vay Sándornak gondoskodnia kellett megélhetéséről. Írni kezdett: először Vay Sarolta néven szépirodalmi szövegeket, verseket és novellákat publikált. Azonban hamarosan az újságírói pályát és életformát választotta, és számos lapban (*Pesti Hírlap*, *Vásárnapi Újság*, *Új Idők*, *Egyetértés*, *Magyar Szalon*, *Országos Hírlap*, *Debreceni Hírlap*, *Képes Családi Lapok*) közölt cikkeket, amelyekhez viszont már különböző álneveket használt (a Vay Sándoron kívül többek között D'Artagnan, Vayk, Floridor és Celesztin nevek fordulnak elő).

Összes munkáinak tízkötetes kiadása még életében megjelent. (GRÓF VAY SÁNDOR MUNKÁI I–X. Légrády, 1909.) A halálát követő mintegy nyolc évtizedes szünet után először a Magvető adott ki egy Steinert Ágota szerkesztői jegyzeteivel kísért válogatást Vay tárcáiból 1986-ban (RÉGI MAGYAR TÁRSASÉLET), amit aztán az idei évben a Szávai Géza gondozásában a Pont Kiadónál megjelent újabb gyűjteményes munka követett (EURÓPA BÁL). (E két utóbbi kiadáson szerzői névként, némileg vitathatóan, Vay Sarolta szerepel.) Vay többnyire történeti jellegű tárcákat írt a XVIII–XIX. századi Pestről és vidékről, amelyek saját osztályának hétköznapijait és ünnepeit idézik fel a férfi narrátor nosztalgikus hangján. A lapokon koronázások, vadászatok, bálók, szerelmek, esküvők és temetések villannak fel, uralkodók, politikusok és művészek elevenednek meg a Monarchia különböző szegleteiből. Mária Terézia és II. József, Széchenyi, Kölcsey és Kazinczy, a Lónyayak és a Podmaniczkyak és rengeteg elfeledett név, mint Komáromy Gyuri Bihar megyei gavallér, Orth János főherceg vagy „az utolsó Illésházy”, hogy csak néhányat ragadjunk ki a rengetegből. A szövegek stílusa érzékletes, Mikszáthot idézik és Krúdyt is inspirálják majd, de a Vay-életmű elsősorban igen gazdag művelődéstörténeti anyag, a szövegeket mindenekelőtt a jó szemű és tollú publicista szellemessége és eredetisége teszi ma is élvezhetővé.

Az írások közvetlenül nem tematizálják a nemi szerepek kérdéskörét, bár Vay viszonylag gyakran és szívesen ír nőkről. Értékrendje voltaképpen modern és liberális, de afelől nincs kétsége, hogy a nő – még ha időnként kártyázik, harcol vagy politizál is – egy másik világ. Szó esik szivarozó hölgyekről (LAVOTTA SZERELMEI ÉS MÁS ELBESZÉLÉSEK), kártyás asszonyokról (RÉGI MAGYAR TÁRSASÉLET), irodalmi szalonokról (A KIRÁLYNÉ POÉTÁJA ÉS MÁS ELBESZÉLÉSEK). A szövegek nosztalgikus-gavalléros hangon, a férfi nézőpontjából szólnak: a tisztelet, a rajongás hangján az „örök asszony” iránt, aki leginkább a férfit – többek között őt, Vay Sándort is – támogató, inspiráló alakként jelenik meg: „Szó nem esett akkor még feminizmusról. Ellen Key, Käte Schürmacher felolvasásokat nem tartottak. Politikai jogokra se tartottak igényt asszonyaink – de hős, de férfi volt valamennyi, amikor ütött a küzdelmek órája. [...] Szeretni, szenvedni, bujdosásban meghalni is tudtak ezek a kuruc asszonyok. És mindent áldozni azért, akit szerettek.” (KURUCOK ASSZONYA. In: ERZSÉBET KIRÁLYNÉ ÉS MÁS KRÓNIKÁS FÖLJEGYZÉSEK); „A világ teremtése óta az asszony alfája és omegája mindennek. [...] Az örök asszonyt mindig és mindenben megtaláljuk. Társadalmi életünkben, politikánkban, a művészetben és az irodalomban – ők serkentik a férfit tette, az ő kezükben a bukás és a siker.” (AZ ASSZONYOK ÉS A KÖZÉLET. In: RÉGI MAGYAR TÁRSASÉLET.)

Vay tehetséges, produktív és viszonylag elismert szerző volt, szakmailag és szociálisan mégis a periférián maradt. Az újságírói pályát megszakítva, rövid ideig kávéimporth-ügynöksége volt Fiumében, de az üzlet hamarosan megbukott, és ő ismét visszatért az íráshoz. Az I. világháború alatt Zürichben tartózkodott; itt tüdőgyulladást kapott, és 1918. május 23-án egy luganói szanatóriumban meghalt. Elszigeteltségbe, csalódottságba, az anyagi és szakmai elismerés fájó hiányába torkolló pályafutásáról maga így vall abban a későn napvilágra került szövegrészletben, amelyet itt a közreadó Buza Péter nyomán idézek: „*Ritkán írok én már. Tavaly óta betegeskedem, előbbről a csekély előismerés, rossz anyagi javadalmazás, czéhbelleiktől tapasztalt kevés jóakarát, fájdalom, igen megtuntatták velem a magyar litterátor állapotát.*” (SAROLTÁBÓL SÁNDOR.)

Mindazonáltal a szabad, független és mozgékony újságírói élet megfelelt Vay Sándor személyes szükségleteinek: a dzsentrifikálódott nemes kényszerű választását a szabadúszó értelmiségi privilégiumává változtatta. Megjelenése és viselkedése egyaránt az előkelő férfitől elvárt, hagyományos külsőségeket betartó férfiidentitást fejezte ki. Élete, melynek a vállalt férfiszerephez híven része volt a név, az öltözködés és a párbajokat, szöktetéseket és utazásokat magában foglaló életforma, látszólag gördülékenyen, bár pszichés és praktikus küzdelmek közepette zajlott a férfiak világának különböző színterein. Így jellemzi őt Richard von Krafft-Ebing osztrák pszichiáter, akitől nemcsak a kései utókor, de az őt személyesen ismerő kortársak² is talán a legtöbbet tudják meg Vay háttéréről és életmódjáról: „*Gondos nevelésben részesült, nagyobb utazásokat tett atyjával, természetesen mindenütt mint fiatal férfi, korán emancipálta magát, kávéházakba járt, sőt kétes hírű helyektől sem idegenkedett, s nem átallott azzal dicsekedni, hogy egyszer a lupanarban is utroque genu puella ült. Gyakran részeg volt, kedvelte a férfisportot, igen ügyes vívó volt. Vonzódott színésznőkhöz vagy más egyedülálló, lehetőleg nem egészen fiatal nőkhöz. »Legszívesebben csúnya, jelentéktelen kinézésű férfiakkal mentem női társaságba, hogy ezek ne homályosítsanak el; [...] A szellemességet többre becsültem a nőnél, mint a szépséget. [...] Szerettem, ha a nő szenvedélye költői fátyol igéző leple mögül nyilvánul meg. A szemérmertlenséget undorítótnak találtam a nőnél.«*” (PSYCHOPATHIA SEXUALIS.)

Vay maszkulin éazonossága szexuális orientációjában, ennek megfelelően nőkkel folytatott afférjaiban is látványosan megmutatkozott. A legtöbb nehézséggel ugyanakkor itt kellett szembesülnie. Ezekről is Krafft-Ebing esettanulmánya tudósít bennünket a legrészletesebben. Vay tizenkét éves korától Drezdában élt anyai nagyanyjánál,

² Egy 1882-re datálható epizód, melyet Gyöngyi Izso színművész idéz fel, ugyancsak nyújt némi betekintést Vay akkori életformájába, és egyben adalékkul szolgál Krafft-Ebing egykorú intellektuális hatásának felméréséhez is. Köszönet Saly Noéminek, aki felhívta a figyelmemet erre a forrásra. „*Érdekes epizód egy akadt ebben a szezonban: Volt akkoriban Miskolczon egy szenvedélyes műkedvelőnő: Xantusné Doleschall Gabriella, tavaly a miskolczi színházban fellépett vagy három szerepben. Ez nem engedte nyugodni, felkereste hát a Károlyi-féle társulatot Fehérváron is. Nem erről a vendégzereplésről akarok megemlékezni, hanem a vendégművésznő chevalier servant-járól. Tavaly még leányruhában láttam Miskolczon. Vay Saroltának hívták, Fehérvárt mint csinos gavallér jelent meg a színháznál, Vay Sándor néven! – Szervusz! – szolt hozzám, – szeretem, hogy itt vagy, pajtás, földikém, estére, előadás után megyünk együtt lumpolni! – Tátva maradt a szám, és ő rögtön egy speciálitás szívat dugott belé, nem feledkezvén meg a magáéról sem. Füstölt, mint egy gyárkémény, és fenegyerek módon diskurált és viselkedett. Hát, mint miskolczi fiú halottam én, hogy az öreg Vay gróf excentrikus volt, a lányát fiúruhában járatta, a fiút meg leányruhában. De hogy ez a grófkisasszony most Fehérváron engem lumpolni hív, erről hogy mertem volna én álmodni – és nem tágitott. Lumpolni. És hová? Éjszakai mulatóhely! Ahol nők vannak! Kidülledt a szemem; a lányokat ez a kis legény az ölebe ültette. Hosszú évek után Krafft-Ebing PSYCHOPATHIA SEXUALIS-a megmagyarázta, amit én akkor felfogni nem tudtam. Nem vágok az események elé, de többször találkoztam vele. Ez érdekes dolgokra sor kerül könyvemben.*” (Gyöngyi Izso: SZÍNÉSZ EGY FÉLSZÁZADON ÁT. Hajnal Kiadás, é. n. [1922.] 72–73.)

aki leánynevelő intézetbe adta. Itt esett meg az első afférja: „13 éves korában szerelmi viszonyt kezdett egy angol lánnyal, aki előtt fiúnak vallotta magát, és a lányt elcsábította. Sarolta aztán anyjához került vissza, [akinek] bele kellett nyugodnia, hogy lányát ismét Sándornak hívják, hogy fiúruhát hordjon, és minden évben legalább egy szerelmi viszonyt inscenáljon a saját neméhez tartozó személlyel.” (PSYCHOPATHIA SEXUALIS.) Ettől kezdve rendszeresen voltak kalandjai nőkkel. A következő dokumentált afférja Egerben kezdődött mintegy tíz évvel később, ahol Hegyesi Mari színésznőnek udvarolt. A vonzalom valószínűleg egyoldalú volt, de Vay mindenesetre párbajba bonyolódott, hogy megvédje Mari becsületét egy fiatal jogász inzultusával szemben. Egy másik, sikeres csábítása az egyetlen tartós kapcsolatához vezetett: Nyíregyházán megszöktette Eszéki Emmát, aki ugyancsak színésznő volt, a helyi bíró lánya, és Sándor kedvéért elhagyta a színpadot. Három évig együtt éltek Pesten, még házasságot is kötöttek (álpap előtt persze).

Gyöngyi Izsó színművész 1922-es memoárja felidéz egy találkozást Vay Sándorral ebből az időszakból (1883-ból): „Aradi Gerő társulatának új téli állomása Debreczen. Kaposvárról tehát nagy utat tettünk Nyíregyházára, hogy Debreczen közelében készüljünk a téli szezonra. Én előreutaztam Nyíregyházára bérletgyűjtés céljából. Hát, amint járom a sort, egy ház kapujában kit látok? Egy kis furcsa figura, akárcsak Bizay báró, török slafrock, papucs, fez, csibuk a szájában. Rám kiált: – Szervusz, földikém! – Hát, uramfia, Vay Sarolta, azaz Sándor. – Gyere, pajtás, bemutatlak a feleségemnek! – És karonfogván, bevonszol a házba. Szerény kis lakásában csakugyan ott az asszony. Megismerem, egy színésznő, pályáztam is vele Lászinál, ámulok, bámulok, nagyon egyszerűen élnek, de a gazda vendégszerető, meg akar vendéglenni s utána néz, hogy egy kis sört, villásreggeli-félét hozasson, én azalatt egyedül maradok a kolléganővel, gyóntatom, vallatom, hogy hát hogyan is van ez a házasság? A régi ismeretség bizalmas vallomásra bírja. Ő boldog és minden irányban elégedett. Körülményesen elmagyaráz mindent, ám én ezt nem tehetem, itt nem közölhetem, Krafft-Ebing PSYCHOPATHIA SEXUALIS-a bőven foglalkozik az esettel.” (SZÍNÉSZ EGY FÉLSZÁZADON ÁT. 110.)

A kapcsolatnak az vet véget, hogy 1887-ben Vay a Wörthi-tónál nyaralván megismerkedik egy klagenfurti család lányával, a huszonhat éves tanítónővel, Engelhardt Marival, egymásba szeretnek, és a család fenntartásai ellenére levelezésbe, majd szerelmi viszonyba kezdenek, amely 1889-ben házassággal végződik. (Vay ekkorra felbontja a „házasságot” Eszéki Emmával, aki azonban élete végéig Vay grófnénak tekinti magát.) Mari, úgy tűnik, nincs tudatában a vőlegény biológiai nemének, erről tanúskodik ez a vallomása: „Nem szeretek többé idegen gyermekeket, de ha Sanyival volna gyermekem, ezt imádnám.” (PSYCHOPATHIA SEXUALIS.) Ezt a biztatóan induló kapcsolatot azonban durván kettétöri egy jogi procedúra, amely hamarosan orvosi vizsgálatba fordul át. Vay eladósodott, és kölcsönkért „apósától” nyolcszáz forintot egy nem létező titkári állás kauciójához. Amikor kiderült a csalás, az após feljelentette. Az esetről a napisajtó is hírt adott (l. pl. KISASSZONY-FÉRJ, *Borsodmegyei Lapok*, 1889. november 12.). 1889 novemberében tartóztatták le, és a vizsgálati fogságban fény derült női nemére. Ezen a ponton kapcsolódik be a vizsgálatba a törvényszéki orvos, dr. Birnbacher, aki részletes véleményt készít az esetről. Később az ő szakértői anyaga szolgáltatja az alapot Krafft-Ebing „gynandria” címszó alatt közzétett nagy esettanulmányához. Vay Sándor/Saroltaé egyébként a leghosszabb eset a PSYCHOPATHIA SEXUALIS *Véleszületett rendellenes nemi érzés a nőnél* című fejezetében.

Az esettanulmány a felmenők ismertetésével indul, s a leírás már a fennálló „rendellenességet” hivatott alátámasztani. Értesülünk Sarolta nagyanyja nővérének hisztériájáról, holdkórosságáról és képzelt benuulásairól, anyja idegességéről és holdfóbiájá-

ról, nagynénje legkülönbébb kényszereiről, valamint egyéb spiritiszta és öngyilkos hozzátartozókról. Az „excentricitás” mint legfőbb családi vonás bizonyoságul szolgál az aktuális excentrikus hajlam öröklött természetére nézve. Krafft-Ebing ugyan említést tesz az apa „hóbortjának” tekintett fiús neveléséről, de azt semmilyen módon nem kapcsolja össze Sándor „rendellenességével”. A genetikusan meghatározott és testi jegyekben kifejeződő rendellenesség paradigmája nem írható föltül.

Szimbolikusan is tekinthető az a fordulat, ahogyan Vay esete a bíróság közegéből az orvosi intézmény fennhatósága alá kerül. A változás hasonló ahhoz, amelyen a jogi diskurzusból az orvosi érdeklődés homlokterébe áthelyeződő homoszexualitásreceptió ment át: az erkölcsi keretet és büntetést felváltja a vizsgálat, a magyarázatkérés, a diagnosztizálás igénye. A „természet” normái azonban legalább olyan erősek és áthághatatlanok, mint az „erkölcsi rend”. Az esettanulmány lényeges eleme az aktív, „*meg nem fékezhető*” szexualitás; a szöveg részletezi a Vay Sándort vonzó „*nőtípusokat*” és a nemi kielégülés módját is: „*Nők közül nem éppen szép vagy testes, nem is egészen fiatal nők érdeklik. [...] 24-30 éves nők valami mágnesez erővel vonzzák őt magukhoz. Nemi kielégítését egyedül in corpore feminae találta (soha a saját testén), éspedig vagy az illető nő manustupratiójában vagy cunnilingusban. Néha kóccal kitömött harisnyát használt priap gyanánt. E nyilatkozatokat nem szívesen teszi, szeméremérzése szemmel láthatólag föllázad ellene; irataiban sem találunk soha szemérmertlenséget vagy cynismust.*” (PSYCHOPATHIA SEXUALIS.)

A nők azonos nemű vonzalma már nem aszexuális, ideiglenes és „ártalmatlan” romantikus barátság, hanem stabil, szexualizált jelenség, amelyet szükséges azonosítani, megnevezni, megvizsgálni és patologizálni.³ (A „jelenség” megnevezésével az orvostudomány egyszerre korlátoz és inspirál. Azt a folyamatot tükrözi és erősíti meg, amelynek során a viselkedés és a vágy identitássá, életformává, közösségszervező erővé válik, hogy utóbb azután a politikai cselekvésnek adjon tápot.) Krafft-Ebing hangsúlyozza, hogy a női „inverzió” nem tér el alapvetően a férfietől. Az elfojthatatlan, kényszerű, „*meg nem fékezhető*” szexuális ösztön enyhítő körülményként szolgál, Sándort tehát paradox módon az orvosi szakvélemény alapján mentik fel. Továbbra is gróf Vay Sándorként éli az életét, de nem tudunk több nőügyéről.

Visszatérve a pszichiáteri véleményhez, szembeötlő az ellentmondás, amely az esettanulmány főszereplőjét egyfelől perverzként, másfelől tisztelőre méltó emberként jellemző két narratívát között feszül. A beszámoló visszatérően hangsúlyozza Vay tehetségét, érzékenységét és műveltségét, miközben aberrált, perverz állapotáról értekezik. „*Vállasos, élénken érdeklődik minden szép és nemes dolog iránt, csak a férfiak iránt nem, sokra becsüli, ha mások erkölcsileg nagyrabecsülik. [...] Mélyen sajnálja, hogy szenvedélyével szerencsétlenné tette Marit. [...] Rendkívüli tehetséget mutat irodalmi téren, emlékezőtehetsége csodá-*

³ Homoszexuális nők pszichiátriával, illetve pszichoanalízissel való találkozásairól l. pl. Lafferton Emese elemzését a munkásosztálybeli nemiszerep- és törvényáthágó Ilma esetéről, aki szintén elkerült Krafft-Ebinghez is („HYSTERIA AND DEVIANCE IN FIN-DE-SIÈCLE HUNGARY. ILMA'S CASE”. *Replika*, 1998, special issue. 75–98.); Ferenczi Sándor egy – későbbi felfogásához képest igen konzervatív szemléletű – preanalitikus írását („NŐI HOMOSZEXUALITÁS” [1902]. In: Ferenczi: *LÉLEKGYÓGYÁSZAT*. Kossuth Könyvkiadó, 1911. 19–24.; és Freud esettanulmányát egy magyar származású nőről, Csillag Szidóniáról. („A NŐI HOMOSZEXUALITÁS EGY ESETÉNEK PSZICHOGENEZISÉRŐL” [1920]. In: *A FARKASEMBER. KLINIKAI ESETTANULMÁNYOK II*. Sigmund Freud Műve. Filum Kiadó, 1998. 219–249.). Krafft-Ebing (illetve címében Ferenczi) hatása érezhető a pszichiáter-ideggyógyász dr. Nemes-Nagy Zoltán munkáján. *KATASZTRÓFÁK A SZERELMI ÉLETBEN. SEXUALPATHOLOGIAI TANULMÁNY*. Aesculap Kiadás, 1934. A (férfi) homoszexualitás korabeli orvosi-jogi-kultúrtörténeti megközelítéséről l. dr. Pál György: *A HOMOSZEXUÁLIS PROBLÉMA MODERN MEGVILÁGÍTÁSBAN*. Mai Henrik és Fia Orvosi Könyvkiadó, 1927.

latos. [...] Egész megjelenése feszes, öntudatos, bátor. Tekintete értelmes, arcjátéka kissé komor színezetet árul el. [...] Az orvosi vélemény abban csúcsosodik ki, hogy S.-nél súlyos terheltég alapján álló veleszületett rendellenes nemi érzés áll fenn, mely anthropologiailag is megnyilvánul a testi kifejlődés anomáliáiban, s hogy a vád tárgyát képező cselekedetek kóros és meg nem fekéhezhető sexualitásával magyarázhatók.” (PSYCHOPATHIA SEXUALIS.)

Krafft-Ebing szövegének másik jellemző vonása az a mód, ahogyan feltételezi és megerősíti a dichotóm nemi rendszert, és meghatározott vonásokat tulajdonít a maszkulinitásnak: a férfias vonások rendszerint a páciens „értékeihez” asszociálódnak, miközben paradox módon „perverziójának” is azok képezik az alapját. „Írásából szilárd és határozott jellem világlik ki. Valódi férfias vonások ezek. Tartalmuk sokszor ismétlődik: mindig féktelen, vad szenvedély, gyűlölet és makacs ellenállás mindazzal szemben, ami a szerelemre áhítózó szűv útjába áll. [...] Nem csúnya, intelligens arc, mely az arcvonások finomsága dacára határozottan férfias jelleget mutatna, ha az oly nehezen nélkülözött bajusz nem hiányoznék; a törvényszéki orvosoknak is nehezükre esett a női ruha dacára szem előtt tartani, hogy nővel van dolguk, mert ha Sándorral, a férfivel érintkeztek, úgy a társalgás sokkal közvetlenebb, természetesebb, szinte korrektebb lett.” (PSYCHOPATHIA SEXUALIS.)

Az idézethez hasonlóan ellentmondásos és inkohere ns megállapítások a korabeli sajtóban is fellelhetők. A tehetséges, érzékeny és művelt hazafi egyszersmind excentrikus, furcsa, aberrált személy. A Magyarország című lap nekrológia szerint (1918. május 26.): „Régóta nem hallottunk róla, s most elszorul a szívünk, olvasván a luganói távirat szomorú értesítését, amely egy különös ember, érdekes író, hűséges barát s végtelenül finom, gyengéd és érzékeny lélek elmúlását jelenti. A magyar irodalom George Sandja volt. [...] Férfias hajlamai és valami beteges aberráció, amelyről Krafft-Ebing is említést tesz PSYCHOPATHIA SEXUALIS című híres munkájában, arra ösztönözték, hogy férfinevet vegyen föl, s férfimódra öltözködjék. Az írásaiiban azonban nem volt semmi természetellenesség.” A Pesti Hírlap „az irodalom elmerengő, mélaszavú, regényes életű művelője”-ként emlékezik meg róla. (1918. május 25.) A Budapesti Hírlap „poétikus, csendesszavú, levendulaillatú” írásait emeli ki (1918. május 26.): „Férfimódra élt és viselkedett. Élete Ahasvérusé volt: bolyongott céltalanul, önmagával és az emberekkel való meghasonlásban. Vágyai voltak, de reményei soha...”

Ezek az aszexuális és éteri leírások az íróra koncentrálnak, és a férfiként élő nő csak a szenvedések, küzdelmek és frusztrált vágyak kontextusában jelenik meg. A magyar George Sandként emlegetik, és bár a párhuzam nem egészen helytálló, azt jelzi, hogy a nemét váltó nőnek már létezett lehetséges mintája, reprezentációja a korban.

Érdekes megnézni azokat a cikkeket, amelyek Vay „valódi” nemén medítálnak, és komoly erőfeszítéseket tesznek, hogy elhelyezzék őt a korabeli közgondolkodás valamelyik dobozában.

Az Eger és Vidéke mindenáron nőnek akarja látni Vay Sándort. Ezért az újságíró összegyűjt egy sor sztereotipikusan női vonást, és hozzáilleszti Sarolta biológiai neméhez, figyelmen kívül hagyva Vay tökéletesen eltérő karakterét. „Sarolta comtesse-ből akaratlanul is kitört a finom idegzetű nő. Összeremegett, ha olyan férfi oldala mellett kellett pár percig maradnia, akinek a körmei nem voltak tiszták. [...] Vay Sarolta grófnő szerette és szereti mindazt, ami finom, meleg, érzékeny, szívet, gyöngédséget és ízlést föltételez, tehát az asszonyit. Versei, tárcái kerekdedek, finomak, csöngők, mint egy bájos asszony kacaja. [...] Sarolta grófnőnek soha nem voltak férfias kedvteléseai. Csupán annyit tett meg, amennyit egy-egy sportkedvelő főúri hölgy is megenged magának. Kocsikázott, vadászott és szivarozott. S mindezt nem azért tévé, hogy a férfiak előtt excentrikus voltát bizonyítsa; hanem mert meg volt győződve, hogy a férfiaság zománcával közelebb juthat azok szívéhez, akiket annyira szeretett – az asszonyokéhoz. Vay

Saroltában egyszerűen az »asszony-kultusz« nyilatkozott meg.” – Ez a leírás a korábbi, testetlen lesbikusképhez áll közelebb; egy szó sem esik a nőügyekről, kocsmákról, párbajról, szexualitásról, perverzioról, Krafft-Ebingről, csupán a női nem mértéktartó „kultuszáról”.

Krúdy Gyulát ugyancsak megragadta Vay története, akinek több írását is szenteli. Őt a romantikus és irodalmilag izgalmas figura érdekli: elragadtatott és részletes beszámolókat ad külsejéről és „kalandregényeiről”. „*Férfias frizurájú, csupas arcú úriember volt, aki vastag szivarokat szívott, sétapálcát forgatott, gavalléros nyakkendőket viselt, és olyan férfias mozdulatai voltak, hogy tán a Mark Twain-regénybeli asszonyság előtt sem árulta volna el magát, aki tudvalevőleg olyan formán állapította meg a látogatói nemét, hogy pamutgombolyagot nyomott az öliükbe. Csak a hangját, az öregasszonyos hangját nem tudta megváltoztatni Vay Sándor; pedig már káromkodott is, hogy nagyobb nyomatókat adjon szavának.*”⁴ Másutt Krúdy a férfiszerep kellékeit és a neváltás nehézségeit hangsúlyozza: „*A divatos öltözködésben nem tagadta meg magát a benne rejtőzködő nő. [...] »Dandybb« volt, mint akár azok a püpos vagy sánta gavallérok, akik öltözködésükkel akarják leplezni testi fogyatkozásukat. Neki nagyobb dolgot kellett eltitkolni az öltözködés rafinériájával. Azt kellett eltitkolnia, hogy – nő. [...] Mondom, igen »adta« a férfit, és bizonyára boldog volt, ha ezt itt-ott elhitték neki.*”⁵ – Krúdy tehát valamiféle latens nőiséget feltételez, ami a biológiai nemből következik, és nem tagadható le a legrafináltabb álruhákkal sem. Jelmeznek, „performansznak” tekinti a férföltözetet, miközben Vayban éppen a női szerep és megjelenés keltett effajta érzéseket. Igaz, a férfiszerep is megkívánt egyfajta előadói teljesítményt, sőt túljátszást, de ez utóbbi számára halálosan komoly és hiteles feladat volt. Krúdy szavai azt a benyomást keltik, hogy a férfimegjelenés egyfajta sajátos „closet”, rejtőzködés volt Vay számára, amely biológiai nemét és – hozzátehetjük – ezzel együtt lesbikusságát volt hivatott elrejteti. A „closet” kifejezés használata azonban meglehetősen problematikus, mivel modern értelemben vett lesbikus identitást feltételez, amellyel Vay nem rendelkezett.

Itt érdemes tennünk egy kis kitérőt egy elméleti jellegű, de lényeges probléma, a szexuális identitások megjelölésének, megnevezésének, (ön)meghatározásának kérdése irányában. Nem feltétlenül kell persze erőltetni a kategorizálást, de érdemes reflektálni az azonos neműekhez vonzódó nőtípusok megnevezésére szolgáló egykori és mai kategóriák különbségeire. A megjelölések különbségei mögött ugyanis a lesbikusság eltérő koncepciói, illetve eltérő történeti szemléletmódok állnak. Az egyik érvcsoport szerint minden saját neméhez vonzódó nő a mai lesbikusok előfutára, aki csak a „felszabadító és identitásképző diskurzus” hiányában nem nevezte magát lesbikusnak; a másik érvrendszer azt állítja, hogy ez a „túlrehabilitáló” attitűd történetetlen és általánosító, elfedi vagy kizárja a különböző társadalmi körülmények között kifejlődött árnyalatok és öndefiníciók egész sorát.⁶ E különböző felfogások alapján nevez-

⁴ Krúdy Gyula: VAY SÁNDOR ÉS SIMLI MARISKA KALANDREGÉNYEI [1930]. In: Krúdy: A SZOBROK MEGMOZDULNAK. Gondolat, 1974. 426.

⁵ Krúdy Gyula: A MAGYAR GEORGE SAND: VAY SAROLTA GRÓFNŐ, A NŐI GENTLEMAN [1926]. In: Krúdy: i. m. 410–411.

⁶ Lásd erről Martha Vicinus és Judith Halberstam vitáját. Martha Vicinus: „THEY WONDER TO WHICH SEX I BELONG’. THE HISTORICAL ROOTS OF THE MODERN LESBIAN IDENTITY.” In: Dennis Altman (ed.): HOMOSEXUALITY, WHICH HOMOSEXUALITY? INTERNATIONAL CONFERENCE ON GAY AND LESBIAN STUDIES. Schorer, An Dekker, GMP Publishers, Amsterdam, 1989. 215–238.; Judith Halberstam: PERVERSE PRESENTISM. THE ANDROGYNE, THE TRIBEDE, THE FEMALE HUSBAND, AND OTHER PRE-TWENTIETH-CENTURY GENDERS. In: J. Halberstam: FEMALE MASCULINITY. Duke UP, Durham, 1998. 45–73.

hetjük Vayt a mai gender terminológia szerint „*passing woman*”-nek (kb.: nemét váltó nő), leszbikusnak vagy akár transzszexuálisnak; meghatározhatjuk őt a saját szavaival „egyszerűen” olyan nőként, aki férfinak érezte magát, és nők iránt érzett vonzalmat; és azt sem árt észben tartani, hogy a korabeli orvosi diskurzus az „inverzió”, a „gynandria” és a „perverzió” szavakat használta vele kapcsolatban.

De hogyan gondolkodhatott maga Vay Sándor saját nemiszerep-áthágásáról? Ezen a ponton a kérdés megválaszolásához segítő személyes dokumentumok fájdalmas hiányával kell szembesülnünk. Személyének és esetének recepciója alapján azonban úgy tűnik, hogy miközben tudatában volt áthágásuknak, legalább ennyire erősen működött benne a társadalmi és nemi normákhoz való alkalmazkodás és az ezekkel való azonosulás motivációja is. „Férfi”-identitása volt, de ez az identitás nem foglalta magában a társadalmilag konstruált és elvárt szerepekkel szemben álló személyi identitását. Ennélfogva például semmiféle közösséget vagy szolidaritást nem érzett és kapcsolatot sem keresett más „nemüket váltó” nőekkel. Nem volt kapcsolata a kor másik „*magyar George Sand*”-jával, a más közegekből származó Simli Mariskával, akivel például Krúdy egy szövegben említi. Kiterjedt személyes és szakmai kapcsolatai voltak ugyanakkor heteroszexuális férfiakkal – újságírókkal, barátokkal és rokonokkal. Újra Krúdyt idézve: „*Szűvesen megjelent amaz emlékebe veszett pesti kiskocsmákban, ahol az írók úgynevezett irodalmi összejöveteleiket tartották [...]. Itt üldögélt ama félvad, bozontos, fekete körmű férfiak között [...]. E félig-meddig nomád életet folytató költők között érzé magát legszívesebben. [...] Vasalt nadrágjában, kissé düldelt ingplasztronjaiban, ceremóniás, régimódi udvariasságával megfordult vala az írók kávéházaiban is, és nagyon keserű mosoly jelenik meg az ajka körül, amikor e rossznyelvű emberek szemére hányják neki Simli Mariska fehérvári kisasszonyt, aki Vay grófnő példájából kiindulva papi reverendában járja be az országot, hogy soha meg nem jelenő műveire előfizetéseket gyűjtjön.*”⁷

Vay megtörte a biológiai neme és nemi identitása közt elvárt konzisztenciát, de nem hágtá át a nemi identitása és szexuális irányultsága közti megfelelést. Feltehetőleg nincs értelme annak a kérdésnek, hogy mi volt az „eredeti” hajlam – a férfiidentitás következett a nővonzalomból vagy megfordítva. Nincs „eredeti” – mind a kettő s kettőjük megkérdőjelezhetetlen és elkerülhetetlen megfelelése is a diskurzussal és a társadalmi normák elsajátításával alakul ki.

Vaynak és kortársainak persze szükségszerűen más elképzelései voltak erről.

Krúdy Gyula A MAGYAR GEORGE SAND... című írásában az előbbi értelmezést tulajdonítja Vaynak (ti. azt, hogy a férfierzet volt a korábbi, az „eleve” meglévő): „*Ő egyszer azazal indokolta férfivé való átváltozását, hogy szülei szántszándékkal iratták be lánynak az alsó-dabasi mátrikulába, mert a kalendáriumok 1859-et írtak, katonafogdosás volt a császár parancsára Magyarországon, csak a lányokat kímélték vala: Sári tehát azt beszélte felnőtt korában, hogy ő már férfi volt a csecsemőpólyák között is, csak szülője óvatoskodott, amikor az akkori kegyetlen verbunk miatt Saroltának kereszteltette.*” (409–410.) Ez persze lehet már Vay utólagos narratívája, mindenesetre figyelemre méltó, hogy úgy gondolkodott, valamilyen neműnek *eleve* születnie kellett, s ez a biológiailag beprogramozott nemi identitás határozta meg későbbi sorsát, beleértve szexuális orientációját is. Nem tudott, nem is akart teljes mértékben kilépni a naturalizáló, dichotóm rendszerből. Krafft-Ebing beszámolóját elemezve, Hanna Häcker osztrák nőttörténész Vay esetét az első, orvosilag leírt,

⁷ Krúdy Gyula: A CSÍNYES VAY GRÓF VAGY AZ UDVARHÁZ UTOLSÓ KÖLTŐJE [1926]. In: Krúdy: A TEGNAPOK KÖDLOVAGJAI. Szépirodalmi, 1966. 382.

prototipikus *női homoszexuális* esetnek tartja.⁸ Vele vitatkozva, a holland Geertje Mak egy nemrég megjelent tanulmányában ugyanezt az esetet a *maszkulin nő* első orvosi leírásának tekinti.⁹ Én úgy látom, ezek a fogalmak elválaszthatatlanul összefüggnek, kölcsönösen feltételezik egymást a korabeli pszichiátriai és laikus gondolkodásban.

Vaynak jó oka volt arra, hogy épp az *utóbbi* határt hágja át: hogy „maszkulin” nő – kvázi heteroszexuális férfi – legyen, és ne leszbikus nő. A választást számos tényező determinálta, kezdve neveltetésétől, ami önmagában is következménye lehetett annak, hogy a társadalmi körülmények sokkal elérhetőbbé tették az anyagilag és szellemileg független és aktív élet lehetőségét egy férfi számára. Korának és osztályának merev nemiszerep-határai arra indították őt (és családját), hogy a kiváltságosabb nem szerepébe helyezze magát, mindenféle átjárást megszüntetve „női” adottságai felé. Nemi identitását tekintve váltott tehát („áthágó” volt), társadalmilag azonban teljes mértékben alkalmazkodott a kora és osztálya által elvárt konvencionális normákhoz.

Nőkhöz vonzó nőként a heteroszexuális férfiéletforma volt az egyetlen lehetőség arra, hogy megőrizze hagyományos életmódját anélkül, hogy mélyen konfrontálnia kelljen a környezetével – amit leszbikus nőként viszont semmiképpen nem tudott volna elkerülni. A konfrontáció elől így sem menekülhetett teljesen; erőfeszítése, hogy konvencionális, lehetőleg nős férfiként éljen, komoly nehézségekbe ütközött, de feltehetőleg még mindig könnyebben boldogulhatott így, mint tehette volna egy leszbikus nő (nem véletlen, hogy efféle kísérletekről szinte egyáltalán nem tudunk ebből az időszakból). Vay tehát teljes mértékben beilleszkedett a „heteroszexuális mátrixba”.

Ahhoz, hogy heteroszexuális férfiként éljen, Vay Sándornak meg kellett tagadnia önmagával kapcsolatban mindenféle „nőiséget”. Ennek is megtaláljuk a nyomait Krafft-Ebingnél, aki Vay szavait idézi: „*Kimondhatatlan idioszinkrasiával viseltetem női ruhák és egyáltalán mindennel szemben, ami női volt, de csak magamon, mert különben rajongtam a női nem iránt.*»” Az aktív szexualitás csak fallikus lehet; Vay elemi elutasítása a férfiakkal való szexet illetően internalizált homofóbiát takar. Krafft-Ebing: „*Magános vagy kölcsönös onaniát nem ismert. Azt rendkívül undorítónak és a »férfi méltóságán« alulinak találja. Genitáliáit sohasem hagyta másoktól megérinteni, már azért sem, mert nagy titkának megőrzésére kellett gondolnia. A menses 17 éves korában állott be, mindig gyengén, baj nélkül. Erről a témáról nem szeret beszélni, mert férfi érzésével és öntudatával ellenkezőnek találja; [...]. Férfiakkal való nemi érintkezés eszméje undort kelt benne, kivételét pedig egyszerűen lehetetlennek tartja.*” (PSYCHOPATHIA SEXUALIS.)

Sajátos hasítással azonosul állapotának „perverz” természetével: „*Ismeri állapota kóros voltát, de nem kíván egyebet, mint hogy perverz érzésében jól és boldogan érezze magát. [...]* [N]emi érzéseit perverznek tartja, és egy nőnek a másik iránti szerelmét egészséges embernél megvetendőnek.” „*Védőbeszédében Istenre hivatkozik mint »perverzója« megalkotójára, de talán némi iróniát is belehallhatunk a »bölc s jogi tudósokhoz, pszicho- és patológusokhoz« intézett szavaiba: »Uraim, bölcs jogi tudósok, pszicho- és patológusok! Irányítsák maguk az én életemet; minden léptemet a szerelem vezette, minden tettemet ez indokolta – hisz Isten oltotta belém. Ha ő ilyennek teremtett és nem másnak, arról csak nem tehetek én, avagy a végzet kifürkészhetetlen utai ezek?«*” (PSYCHOPATHIA SEXUALIS.) Miközben látszólag – talán csak a kedvező ítélet

⁸ Hanna Häcker: FRAUEN UND FREUNDINNEN. STUDIEN ZUR „WEIBLICHEN HOMOSEXUALITÄT” AM BEISPIEL ÖSTERREICH, 1870–1938. Beltz Verlag, 1987. 70–75.

⁹ Geertje Mak: SÁNDOR/SAROLTA VAY. FROM PASSING WOMAN TO SEXUAL INVERT. *Journal of Women's History*, 2004. 54–77.

kedvéért – Sándor készségesen elismeri „perverziónját”, állapota természetességét és sorsszerűségét is hangsúlyozza. Ugyanakkor helyzetét nem kapcsolja össze társadalmi előzményekkel és következményekkel, mint számos más korabeli nemváltó nő vagy korai lesbikus, köztük az angol Anne Lister, az amerikai–indian Cora Anderson, a francia Jeanne Bonnet, a kaliforniai Babe Bean, a francia festő Rosa Bonheur vagy – az Osztrák–Magyar Monarchia közelebbi vidékéről – Irma von Troll-Borostyáni, osztrák feminista aktivista.¹⁰ Vaynak látszólag nem voltak további reflexiói férfilétezéséről. Amikor megkérdezték, mi a „célja” a férfiruhával, válasza egyenes, de valamiképp elégtelennek is érezzük: „*Semmi más, mint hogy férfi vagyok, az akarok lenni, és ezt nekem senki sem tilthatja meg!*” (SAROLTÁBÓL SÁNDOR.)

Vay Sándor/Sarolta tehát nem kérdőjelezte meg a nemi szerepek hagyományos határait írásaiban és gondolkodásmódjában, de megtette magával a létezésével. Radikálisan és perspektivikusan. Neki magának nem volt mondanivalója ezekről a kérdésekről, de lehetőséget teremtett arra, hogy beszéljünk és gondolkodjunk róla – ezt a lehetőséget pedig értékelnünk és használnunk kell.

Zsámboki Mária

STRUCCRIASZTÁS

*„...a jó s a rossz közt vallom itt meg én:
Két orvosság van: Szerelem s Halál.”
(Elizabeth Barrett-Browning)*

Szüleim rég kihúlt hitvesi ágán feküdtem. Még nem gyógyultam ki a vörhenyből, de a kórházból már hazaengedtek. Anyám elköltözött az öcsémmel, nehogy megfertőzzem őket, apám meg már amúgy sem sűrűn lakott odahaza. Nagyanyám felügyeletére voltam bízva, de ő csak néhány napja szabadult ki a betegápolásból, így hát nem mutatott túl nagy lelkesedést legújabb megbízatása iránt. Nem mintha bármi kifogása lett volna ellenem, egyszerűen csak elvesztette azt a képességét, hogy megüljön ott-hon a fenekén. Végiglátogatta a szomszédokat, akik sokkal jobban vagy inkább más-ként emlékeztek a nagyapámra, mint én. És sokkal régebből. A magam közel tíz évvel labdába se rúghattam mellettük. És az igazat megvallva, nem is voltak efféle ambícióim. Leginkább elfelejteni igyekeztem a nagyapámat minden erőmmel. Pedig azt olvastam, hogy aki meghal, az már csak a többiek emlékezetében él. De csupán ott, és sehol máshol! – legalábbis forrón reméltem. Meg sem legyintett a bűntudat, hogy így

¹⁰ A korai nemváltó nőkről l. pl. THE SAN FRANCISCO LESBIAN AND GAY HISTORY PROJECT: 'SHE EVEN CHEWED A TOBACCO': A PICTORIAL NARRATIVE OF PASSING WOMEN IN AMERICA. In: Martin B. Duberman, Martha Vicinus, George Chauncey, Jr. (eds.): HIDDEN FROM HISTORY. RECLAIMING THE GAY AND LESBIAN PAST. Penguin, 1991. 183–194.; PASSING WOMEN. In: Bonnie Zimmerman (ed.): LESBIAN HISTORIES AND CULTURES. Garland, 2000. 572–573.